

לשון חכמים

הרב אהרן גבאי

בעניין נוסח "יי מלכותיה (קאים) לעלם ולעלמי עלמיה"¹

ידידי חביבי החכם השלם ר' מרדכי מאזוז שליט"א ביקש ממני לבדוק בצילומי הסידורים הישנים שבהישג ידי, על תיבת 'קאים' בפסיקה "יי מלכותיה (קאים) לעלם ולעלמי עלמיה", שדן בה מו"ר הגר"מ מאזוז שליט"א בהערות לתרגום פרשת בשלח בחומש המדויק איש מצליח, ובמבוא לספרו הבהיר 'ארים נסי - גיטין' עמ' 60-61. והכריע להסגירה בסוגריים עגולות, ואמרתי לפרוש ולחזור הדברים כשמלה, וזה החלי בס"ד.

פתיחה

ראשית נקדים כי היום אנו נוהגים לומר התרגום של יי ימלוך ב'ובא לציון' וב'אז ישיר', אבל המנהג הקדום של רוב העדות (כולל האשכנזים והספרדים) היה לאומרו רק ב'ובא לציון', אלא שכתב הב"י סימן נא שיש נוהגים לומר התרגום של יי ימלוך בסוף אז ישיר, ונראה שאין כוונתו לספרדים, שהרי אין זה בשום סדור ספרדי לא בתקופתו ולא קודם לכן, אלא כוונתו לקהילות המוסתערבים בא"י, וכן הוא באמת בנוסח המוסתערבים של אזור א"י [אר"צ ופרס² ובגדד³] וכן הגיה האר"י⁴ וכן הוגה בדפוס הספרדים ונציא משנת שמ"ד ושנ"ח ואילך. ולכן בסמוך כשאזכיר שבנוסח פלוני גורס 'קאים' או לא גורס, כוונתי רק ל'ובא לציון' אלא אם כן פירשתי אחרת.

נוסח רוב העדות העתיקות

ואחר בדיקה רבתי בכל הנוסחאות העתיקות⁵, ראיתי שברוב ככל הנוסחאות לא גרסין 'קאים': סדור רע"ג מהדורת גולדשמידט עמ' לח [ע"פ כל שלשת כתבי היד]; סדור רס"ג עמ'

1 מאמר זה (בנוסחו הראשוני) היה לנגד עיני הגר"מ מאזוז שליט"א והגיב על כך "עשה עבודה יפה ראוי שידפיס זאת", וכשנשאל ע"י הרב אליאור דלקיאן על ניקוד תיבת קאים כתב לו בערך בזה"ל: "יש על זה מאמר יפה מהרב אהרון גבאי ושם כתב שבכתבי יד מנוקד הא' בחיריק".

2 כת"י ניו יורק, בהמ"ל 4522. ס' 25424. המאה הט"ז. ההדירו שלמה טל, 'נוסח התפלה של יהודי פרס', מכון בן צבי, ירושלים תשמ"א. אך בכתב יד לונדון הספריה הבריטית גסטר 10576, OR, ס' 7399. מאה ט"ז-י"ז אין בשירת הים כלל התרגום (ובא לציון חסר שם לגמרי). וכן אין התרגום בשירת הים שבסוף ההגדה המזרחית הקדומה שבסוף כת"י המכיל כמה הגדות של פסח מזרחיות בבל וכורדיסטאן בהמ"ל 4218. אלא ששם יש "תפסיר" [תרגום] לכל פסוק בערבית ולכן אולי לא ראה צורך לתרגם גם לארמית.

3 כת"י מוסקבה גינצבורג 1283 ס' 48378, משנת ה' אלפים ש"ה, שאינו לא כפרס ולא כאר"צ ולא כגניזה, ומחמת דמיונו לנוסח אר"צ כנתי אותו בעבר 'אר"צ ב' וכעת מצאתי הוכחות שהוא מנהג בגדד הקדום ואכמ"ל. ויש לציין שבשירת הים לשבת אין שם התרגום.

4 שער הכוונות ענין תפילת שחרית דף נא ע"ב, וע"ע בתשובת מהר"ש ויטאל בעניין זה, שנדפסה בקובץ סיני ל עמ' עא ואילך.

5 מלבד קטעי הגניזה שקשה עלי החיפוש בהם, מלבד הנזכר בהע' 41.

מ' [ע"פ כל שלשת כתבי היד]; סדור רשב"ץ⁶; [הרמב"ם קיצר ורק כתב לקרוא התרגום]⁷; ר' זכריה אגמאטי בספר הנר⁸; נוסח תימן (בלדי) מעולם ועד היום⁹; נוסח איטליה (כבר במחזור טורין האיטלקי הקדום, המכונה בטעות 'סדר חיבור ברכות' ששרד בכתב יד מהמאה הי"ב ויש ממנו העתק באוצר החכמה ושם הוא בעמ' 18, וכן בכל המקורות האיטלקים שראיתי כגון כת"י פריס 599 משנת ה"א כ"ה, ודפוס שונצינו רמ"ו ועוד); נוסח צפ"א הקדום (כת"י רומא קזנטנזה 3085, מהמאה הט"ו בערך, ס' 85, עמ' 88); נוסח אר"צ הקדום¹⁰; נוסח בגדד.¹¹

בירור נוסח הספרדי הקדום ודעת האר"ז ל בזה

ולגבי נוסח הספרדים, בכל הכת"י שראיתי אין 'קאים', כגון סדור ספרד כת"י פריס 591 מהמאה הי"ד; כת"י בהמ"ל 4674 ס' 25577 מהמאות י"ד-ט"ו, עמ' 77, ועוד כתבי יד. וכן אינו בשלשת הדפוסים הראשונים שהם דפוס נאפולי ר"נ, ודפוס ליסבון ר"נ, ודפוס ונציא רפ"ד [עיין להלן צילומים].

והסדור הספרדי הראשון שהכניס את תיבת 'קאים', הוא דפוס ונציא שמ"ד, והוא גם הסדור שעשה הכי הרבה שינויים בנוסח הספרדים במשך כל הדורות ואכמ"ל, והרבה מחידושו נדחו במשך השנים ע"י גדולי הפוסקים והמקובלים.¹²

והנה הזכרנו שבסדור ונציא רפ"ד ליתא 'קאים' וכידוע שעל סידור זה מיוסדים הערות מהרח"ו, וכאן ב'ובא לציון' לא העיר מהרח"ו שצריך להוסיף 'קאים', ומוכח להדיא שלא שמע על זה כלום מהאר"י, ומה שהעתיק בשער הכוונות באז ישיר את הפסוק עם 'קאים', אינו משום שכן שמע מהאר"י שצריך לומר 'קאים' אלא מהאר"י רק שמע שצריך לומר גם התרגום של יי ימלוך [ולאפוקי מהמנהג הקדום הנזכר בפתיחת דברינו], ומהרח"ו כתב 'קאים' לפי המורגל על לשונו כפי שהיה מודפס בסדור הנפוץ בימיו ונציא שמ"ד וכו"ל.¹³

6 בנדפס עמ' רלא בסוף פרקי אבות [ע"פ כת"י אוקספורד בודלי 262, קטלוג נויבאואר 896 שנעתק בשנת ד' אלפים תתקס"ג מכת"י המחבר עמ' 214; וכת"י וטיקן 497 ס' 538 עמ' 116]; וכן בסדור רשב"ץ כת"י וטיקן 497 ס' 538, עמ' 22, ב'ובא לציון', במהדורה הנדפסת ע"י קרויזר עמ' יג, המבוססת על כתב יד זה, דילג המהדיר בטעות על התרגום לפסוק זה.

7 ודברי המהרי"ץ שהרמב"ם ל"ג 'קאים' צ"ע וכנראה לא דק.

8 בסוף ברכות, ירושלים תשי"ח, עמ' 122, כתב "בעזרת אלהא די מלכותיה לעלם ולעלמי עלמיא" וברור שזה מיוסד על התרגום דידן.

9 וראה גם בספר 'מחקרים בסדורי תימן' ח"א עמ' 371.

10 כת"י מהמאה הי"ד, אוקספורד 1146 ס' 16710 עמודים 20 ו-36; כת"י סינסיניטי היברו יוניון קולג' 407, ס' 18689, משנת ה' ק"ע, ב'ובא לציון' וכן ב'אזי ישיר' בחלקו הראשון של סדור זה שזוהה לאחרונה ממש על ידי בסדור מנהג ארם צובה, ספריית היברו יוניון קולג', סינסיניטי, אוהיו, ארצות הברית Ms. 2088, ס' 41728, ועד כה היה מקוטלג כשייך למנהג רומניא; דפוס ונציא רפז דף לד ודף נז.

11 ראה לעיל הע' 3.

12 באשר יצר נוסף שם "כי אם על ידי נפלאותיך ורפואותיך"; באלהי נשמה נוסף "שאתה הוא רבון כל המעשים מושל בכל הבריות"; ברכת המעביר שינה ויהי רצון השתנו מלשון יחיד ללשון רבים; ביהי רצון שתצילני היום וכו' נוספו הרבה בקשות כגון "ממלשינות מעדות שקר". בברכת המזון נוסף "הזננו ולא ממעשינו וכו'" "על ארצנו ועל נחלת אבותינו". וכל אלה הושמטו לגמרי בסידורים כיום, וגם בסידורי ליורנו הובאו רובם רק בסוגריים.

13 וכן מוכח ממה שהעתיק בשער הכוונות דף ב ע"ב נוסח ברכת הנותן לשכוי בינה בנוסח 'להבחי' כמו שנדפס בונציא שמ"ד ולא 'להבין' כנוסח ונציא רפ"ד וכנוסח ספרד הישן בכל הכת"י והדפוסים (וכן ברמב"ם ועוד קדמונים ואכמ"ל), ואין לומר שכן קיבל מהרח"ו מהאר"י, שהרי לא קיבל מהרח"ו מהאר"י את נוסח ברכות השחר כמבואר בשער הכוונות דף נ עמ' ד.

אבל בזמן האר"י בכל סדורי הספרדים לא היה 'קאים', וא"כ מסתבר שכך כנראה אמר האר"י, ועכ"פ לא היה לאר"י קפידא להוסיף זאת, שהרי לא אמר כלום למהרח"ו בעניין, וכאשר הוכחנו משתיקת מהרח"ו ב'ובא לציון'.

בירור נוסח אשכנז הקדום ע"פ סדור הרוקח

וכן היה נוסח אשכנז הקדום ללא 'קאים' כאשר מוכח ב'פירושי סדור התפלה לרוקח', ח"ב, עמ' תלב, דליתא שם תיבת קאים.¹⁴

וכן מוכח מגוף פירושו שם: "יי מלכותיה - מלכותו עד לא עולם. לעלם ולעלמי עלמאי - מלכותו עתה ולעלמי עולמים" והוא פירוש חדש שלא שזפה העין, שמפסק את דברי התרגום כאילו "יי מלכותיה" הוא עניין לעצמו, והיינו שה' היה מלך עד שלא נברא העולם, ו"לעלם ולעלמי עלמאי" היינו גם בהווה (עתה), וגם לעתיד (ולעלמי עלמים). ומוכח מזה שאין הרוקח גורס תיבה 'קאים', דאם כן אין מקום כלל לפירושו שאין כאן כלל לשון עבר.¹⁵

וכן מוכח ממניין התיבות שהזכיר הרוקח ב'סודות התפילה' שם בעמ' תכו שיש קי"ב תיבות עד "לעלם ולעלמי עלמאי"¹⁶ דהיינו שלשת פסוקי הקדושה דסידרא ותרגומם (וכן הזכר מנין זה בסדור ר' שבתי סופר עמ' 215, בשם סדור מהרש"ל), והנה כיום בנוסח אשכנז יש קט"ז תיבות, ועל כרחך גירסת הרוקח היתה שונה במעט, והנה בפסוקים אין כמובן חילופי גירסאות, וגם בתרגום מלבד תיבת 'קאים' מצאנו רק ארבעה חילופים:

- א. "ומקבלין דין מן דין" או "דין מדין".
- ב. "קדיש בשמי מרומא (עלאה) בית שכנתיה".
- ג. "קדיש לעלם ולעמי עלמאי" או "קדיש בעלם עלמאי".
- ד. "קל זיע שגיא" או "קל שגיאין" בלי זיע.

והנה כיום יש ד' תיבות יתירות, וכדי להגיע למנין קי"ב, צריך או בכל ארבעת החילופים לגרוס הנוסח הקצר (דהיינו פחות ארבעה מילים) ורק אז ניתן לגרוס 'קאים', או רק בשלשה חילופים לגרוס הקצר ואז בהכרח אין לגרוס 'קאים'.

14 כ"ה ברוקח לפנינו וכן ברוקח כת"י פריס 722 אין את המילה 'קאים', אך ברוקח כת"י וינה 176 איתא 'קאים', וצריך לבדוק שאר הכת"י שהוזכרו בהע' להלן.

15 העירני לזה ידידי הרב יונה מיכאל אייכענראנד שליט"א. ועכ"פ זה ראייה שנוסח כת"י וינה הנ"ל טעות שלפני הרוקח מפרש "יי מלכותיה קאים" לשעבר וז"א דקאים הוא לשון הוה, ורק אי הוי גרסינן ברוקח תיבת קאים צמוד ל"לעלם ולעלמי עלמאי" הוי ניחא ודוק.

16 וז"ל מן ובא לציון עד ולעלמי עלמאי בעמ' קי"ב תיבות נגד קי"ב מזמורים עד תפלה למשה וכן קי"ב פסוקים ב"א מזמורים שעשה משה. עכ"ל. הרב שבתי סופר בסדור רש"ס עמ' 215, הביא מנין זה מסידור המהרש"ל [וברור שבא מבית מדרשו של הרוקח], וכתב ע"ז, "ואנכי שמעתי ולא אבין כי הנה ידוע ומפורסם שמזמור תפלה למשה הוא מזמור צ' נמצא שאין לפניו אלא פ"ט מזמורים, והוא אמר שהם קי"ב מזמורים, גם מה שכתב וכן קי"ב פסוקים ב"א מזמורים שעשה משה, ובאמת הם קל"ז פסוקים, אולי כוונתו לומר שבהצטרף המזמורים עד תפלה למשה שהם פ"ט עם הפסוקים שבי"א מזמורים שהם קל"ז אז יהיה בין הכל ב' פעמים קי"ב רק אחד נוסף ואינו עולה למנין כי כן דרך המספר". עכ"ל. ומ"מ לא מסתבר שנפל טעות במנין התיבות כי ברור שלפי הרוקח יש בין קי"א תיבות לקי"ג וגם לא מסתבר שנפל טעות ג' פעמים (שהרי הוא כתב "קי"ב" שלש פעמים). ובאמת הצעתו המבריקה של רש"ס מתקבלת מאד [אלא שהכותב שמע הרמז, ולא דק שהיה לו לכתוב "נגד כל המזמורים שעד תפלה למשה והפסוקים שבי"א מזמורים שעשה משה" ועשה מזה הכותב בטעות שני רמזים שונים] (אלא ששמעתי שלא מצאנו כזאת ברוקח שיביא רמז למניין כפול ומ"מ יתכן שיש יוצאין מן הכלל), ומה שכתב שהם פ"ט מזמורים ואחד יתר, נראה שהרוקח מנה שני המזמורים הראשונים למזמור אחד כידוע, ואם כן המספר מכוון בדיוק.

והנה לגבי החילוף הראשון בסדור חסידי אשכנז עמ' קכג כתבו שהאומר 'מדין' טועה. ובכתבי יד של הרוקח יש בזה חילופים¹⁷, ור' שבתי סופר בסדורו כתב שבכל הסידורים על קלף איתא 'מדין'.

ולגבי החילוף השני ברוקח בכל המקורות חסר 'עלאה'¹⁸.

ולגבי החילוף השלישי בסדור חסידי אשכנז כתבו שהאומר "קדיש לעלם ולעלמי עלמא" טועה, וכן כתב בשו"ת מהרי"ל החדשות סימן כז ש'בתפלות מדוייקים' הוגה "קדיש בעלם עלמא", אבל בכל כתבי יד של הרוקח כאן איתא "קדיש לעלם ולעלמי עלמא" ולא מסתבר שנפל בכולם שיבוש גדול כזה. ועוד דהרוקח פירש וז"ל "קדיש לעלם ולעלמי עלמא - קדושתו לעולם, ומראה שכינתו בכל העולמות שברא יותר מזה עולם טמא שחוטאים בו הבריות"¹⁹.

ולגבי החילוף הרביעי ברוקח לפנינו איתא "קל סגיאין" בלי "זיע" וכ"ה ברוב הכת"י של הרוקח.²⁰

ולמשנ"ת דהרוקח גרס "לעלם ולעלמי עלמא" בהכרח בכל שאר החילופים גרס הנוסח הקצר (כולל 'דין מדין' ודלא כסדור חסידי אשכנז) וא"כ בהכרח שהרוקח לא גרס תיבת 'קאים', דאם לא כן נמצא שיש כאן קי"ג תיבות (ובמנין התיבות של הרוקח לא שייך לומר דלא דייק בתיבה אחת ואכמ"ל), ובאמת רש"ס שגרס 'קאים' וגם 'זיע' הוכרח לגרוס "קדיש בעלם עלמא" וכן הגיה מסבירא 'קדיש ארעא' במקום "קדיש על ארעא"²¹. ושני ההגהות הינם נגד הרוקח, שכן כאמור הרוקח גרס "קדיש לעלם ולעלמי עלמא", ולגבי 'ארעא', בכל הכתבי יד של הרוקח איתא 'קדיש על ארעא', וכן הוא בכל הסידורים הישנים מכל העולם, ובאמת רש"ס במחכ"ת לא שת לבו שאין 'א' במקום 'על' אלא בארמית של התלמוד בבלי, אבל בארמית של התרגום אונקלוס ויונתן וירושלמי משתמשים רק ב'על'.

ונראה שגם סדור חסידי אשכנז שהוא מבית מדרשו של הרוקח, מודה למנין קי"ב שמוכח ברוקח, דלא מסתבר שנחלקו בעיקר המנין, ובפרט שלא העיר בזה כלום, ורק נחלק בשני הפרטים שדן בהם בפירושו, דהיינו שלדעתו צ"ל "קדיש בעלם עלמא" וממילא יש פחות

17 ברוקח כת"י פריס 722 ווינה 176 "דין מן דין" ואילו בכת"י מוסקבה 511 ובכת"י מוסקבה 614 כתוב "דין מדין". ובכ"י אוקספורד (שהוא הקדום יותר, ואפשר שנכתב בחיי הרוקח) נכתב תחילה 'דין מדין' אך אחר כך סומנה נו"ן סופית מעל המ"ם דהיינו שצ"ל "דין מן דין", וצ"ע אם המגיה מוסמך יותר מן הסופר הראשון.

18 וכן כתב בסדור עבודת ישראל שתיבה זו איננה בשני כ"י ובסידורי רפ"ה רפ"ז ובסידור אמסטרדם משנת אמ"ת עכ"ד. וכן חסר 'עילאה' ברס"ג (עמ' מ), ובפרובנס (פריס 590 עמ' 59; בהמ"ל 4601; וברד"ק ישעיה פרק ו פסוק ג, דפוס ואדי אלחגארה רמ"ב) ובאר"צ (כת"י אוקספורד וונציא רפ"ז) ובספרד הישן (כגון ליסבון ר"ג; וונציא רפ"ד ושנ"ח; כת"י בהמ"ל 4674. ומצאתיו לראשונה בסדור ונציא שס"א ואח"כ בסדר תפלות ספרדי אמסטרדם תכ"א) ועוד נוסחאות. אך ישנו בנוסח צפ"א הקדום כת"י רומא קונסטנזה 3085, מהמאה הט"ו בערך, ס' 85, עמ' 88.

19 בתחילה מבאר הרוקח את המילה 'לעלם' שקדושתו היא לעולם דהיינו נצחית, ואח"כ מבאר את המילים 'ולעלמי עלמא' דהיינו שקדושת ה' מתגלה טפי בעולמות העליונים. (תודתי לרב לוי יצחק חריטן שעזר לי בביאור דברי הרוקח כאן, וכפי שמסר לי לא מצא כאן שינוי בין כתבי היד של הרוקח, גם הנתונים לעיל מכתבי יד הרוקח כולם נמסרו לי ממנו).

20 כ"ה ברוקח כת"י אוקספורד (שהוא הקדום יותר, ואפשר שנכתב בחיי הרוקח) וכת"י וינה 176 ובכ"י מוסקבה 614. ורק בכ"י מוסקבה 511 ופריס 722 כתוב "קל זיע סגיא". ואמנם ראוי לציין שלא מצאתי חברים בזה לגירסת הרוקח (וגם לפי"ז אין תרגום לתיבת 'רעש', ואולי י"ל 'תיבת דמשבחין' הוא תרגום חופשי של 'רעש' ודוחק, וצ"ע) ולא בדקתי בסידורי אשכנז הישנים.

21 וכן גרס רש"ס "דין מדין" וכמו הרוקח.

תיבת אחת, ולכן כתב שצ"ל "דין מן דין". ואילו לפי הרוקח צ"ל "קדיש לעלם ולעלמי עלמא", וממילא יש תיבה מיותרת, ולכן בהכרח לדעתו צ"ל "דין מדין". ואם כנים דברינו א"כ גם סדור חסידי אשכנז לא גרס 'קאים' דאם לא כן נמצא שלנוסחו יש קי"ג וכאמור לא מסתבר שיחלוק בזה על הרוקח.

ואף שבהרבה סידורים אשכנזיים ישנים נמצא תיבה זו²², מ"מ כידוע שאין מוסמך יותר מן הרוקח לקבוע את נוסח אשכנז, שקיבלו במסורת מרביתו דור אחר דור, והסידורים הנ"ל נמשכו אחר מנהג צרפת [ואנגליה] ששם יש תיבה זו (כגון במחזור ויטרי בחלק מכתבי היד²³, ובעץ חיים לר"י חזן מלונדון כרך א עמ' קכד, וכן בסדור קדום מאוד כמנהג צרפת, כ"י פריס 634 ס' 27902, המחצית השניה של המאה הי"ב בערך) ובני צרפת נוסחם מורכב מנוסח אשכנז ונוסח פרובנס, ובפרובנס חלקם גרסו תיבה זו וכדלהלן.

הנוסחים המעטים הגורסים 'קאים'

נוסח 'קאים' קיים רק בחלק מפרובנס [כת"י מן המאה הי"ג פריס 590 עמ' 60; כת"י לונדון 698; כת"י פרמה 1923, מאה ט"ו, כתיבה פרובנצלית, דף 35 צד 2. וכ"ה בפירושו התפילות והברכות לר"י ב"ר יקר מפרובנס (ח"א עמ' עה, ח"ב עמ' קיח) שלפנינו, ולא בדקתי בכתב היד], אך גם בפרובנס חסר בכמה כתבי יד [כגון פריס ספרייה לאומית צרפת Ms. hebr. 636, מאה י"ג, דף 84; פריס 637, מאה יג-יד עמ' 88; בהמ"ל 4601 מאה יד בערך; סדור מנהג פרובנס, מיוחס בטעות לרומא, מאה י"ד לונדון 694 ס' 5060]. וכן יש 'קאים' בכתב יד אחד מפרס [כת"י ניו יורק, בהמ"ל 4522. ס' 25424. המאה הט"ז. ההדירו שלמה טל, 'נוסח התפלה של יהודי פרס', מכון בן צבי, ירושלים תשמ"א. בשירת הים וב'ובא לציין'²⁴]. ולעומתם חסר בפרס כת"י ניו יורק, בהמ"ל 5432, ס' 37176, מאה ט"ז, וכן חסר בכתב יד של סידור נוסח יהודי סין הקדמונים שמוצאם מפרס²⁵, וכן חסר בכתב יד של יהודי כפא²⁶ [שגם הם מוצאם מפרס] והנה סדור הפרסי הנ"ל שגורסו נכתב אחרי ש"ל²⁷, ואולי הושפע מנוסח התרגום שבמקראות גדולות דפוס ונציא.²⁸

- 22 סדור קדום, טורונטו 3-015 נכתב ברבע האחרון של המאה הי"ב. וכן בסידורי אשכנז מהמאה הי"ד: כ"י ווארשא 258, כ"י פריס 647, כ"י פארמה 1904. וגם הצינוני בפרשת בשלח לפי הנוסח שלפנינו גרס 'קאים'. וכן בסדור כמנהג אשכנז המזרחי, שנת ק"ג, פריס 646. אגב בסידורי אשכנז הישנים האל"ף בחיריק ולא כאשר מנוקד היום אצל האשכנזים בצירי, וראיתי כתוב שזה שינוי מלפני כמאה חמשים שנה.
- 23 בנוסח ובא לציין, דפו"י סימן צג, ובמהדורת גולדשמידט ח"א עמ' קכח, ולא ציין שם שנו"ס ומשמע שכ"ה בכל ארבעת כתה"י שעמדו לפניו, אך יתכן שנשמט ממנו שינוי זה בט"ס, ועיין בסוף הערה זו ודוק. והרב יוסף צוברי צ"ל בחומש 'פרשה מפורשה' הוסיף שכן הוא במחזור ויטרי דפו"י בסדר שביעי של פסח סס"י ק"ז ובסדר ברייתא דמסכת אבות (סוף פסקת חמשה קנינים). אולם במהדורת גולדשמידט בהלכות פסח שם ח"ב עמ' תעט ציין, כי תיבת "קאים" נמצאת רק בשניים מכתה"י והמקום השלישי במחזור טרם נדפס בידי גולדשמידט. [תודתי לר' אליאור דלקיין על עזרתו בהערה זו].
- 24 וכן בסדור מזרחי כת"י בהמ"ל 4282 משנת תלג שנכתב כנראה בתורכסתאן, שנדפס בסיני פו עמ' רח, אך הוא סדור מאוחר ויתכן שהסופר התפלל בנוסח הספרדים המאוחר שכבר היה בו 'קאים' [אף שלפחות פעם אחת שמר על נוסחאות עתיקות והוא בעמ' רו שגורס 'קדיש בעלם עלמא' כהרבה קדמונים].
- 25 ולא לקחו זאת מהרמב"ם שכאמור לא העתיק קטע זה.
- 26 מחזור כפא, כת"י מוסקבה ספריית המדינה 78 ס' 52013, עמ' 116 (בשירת הים) ועמ' 305 ב'ובא לציין'. בדפוס קלעה תצא יש 'קאים' אך דפוס זה מושפע מספרד המאוחר.
- 27 כמו שהוכחתי בקונטרסי 'תפלת שמונה עשרה לפי נוסח פרס ובוכרה', במהדורה חדשה תשע"ח.
- 28 ושאלה זו, האם נוסח זה במיעוט פרס הוא השפעה מאוחרת או שמא בכל זאת היה נוסח כזה גם במזרח, תוכרע על ידי קטעי הגניזה הקהירית שטרם נבדקו ואם שם יופיע נוסח זה יוכח שהוא קיים במזרח, ואם לא, תטה הכף לכיוון המסקנה שלא היה קיים נוסח זה במזרח.

וברומניא [- כינוי הפוסקים לבני יון הקדמונים] (כגון דפוס קושטא ר"ע) הנוסח 'קיימא'²⁹, ונראה שהוא תיקון חכמי רומניא משום שהרגישו בזרות הנוסח 'קאים' שהוא לשון זכר ואינו דבק למלכות שהינה לשון נקיבה וכאשר העיר היעב"ץ ועוד.

בירור נוסח התרגום

כבר כתב בסדור 'עבודת ישראל' שברוב דפוסי התרגום הישנים [ליסבונא וסביניטה, ומקראות גדולות דפוס אנזירשה³⁰] אין 'קאים'. ויש להוסיף שאינו גם בדפוס הספרדי אישאר משנת ר"נ. וכן אינו בכל כתבי היד התימניים של התרגום³¹, וכעדות מהרי"ץ בסידורו, וידועים הם בדייקנות תרגומם, וכן אינו בחומש עם תרגום מהמאה ה"א או ה"ב, כ"י וטיקן 448 (כ"י מזרחי חשוב מאוד), וכן אינו בכתב יד לייפציג 1 (אשכנזי מאה יג, כתיבת הסופר הדייקן ר' מכיר בן קרשיבה, שהועתק לפי עדות הסופר מכתב יד בבלי, ואכן נוסחו תואם לכתבי יד הבבליים החשובים³²) ופרמה 3218 (כתיבה איטלקית -אשכנזית, משנת 1475). בשלושתם אין תוספת זו. ציינתי אותם כי הם נחשבים מקורות חשובים, אבל מסתבר שבספר 'תרגום כתבי יד רבים אין 'קאים'. וכן הדפיסו כיום בכמה הוצאות מדויקות, כגון בספר 'תרגום אונקלוס המוגה והמדויק' של ר' שמעון וייזר.

בספר 'כתבי הקדש בארמית עם' 114 ציין רק בד' מקורות (המסומנים אצלו g-v a b) שבהם מופיע נוסח קאים.³³ ושאלתי מומחה אחד על כתבי יד אלו ומהימנותם והשיב לי: v הוא כ"י תימני, לא עתיק ולא מהנאמנים למסורת הבבליה המקורית, ניתן להגדירו כשייך לזרם המרכזי המאוחר של מסורת תימן (זו שאנו מכירים מהדפוס. למשל לברכת כהנים בתרגום המקורי לא היה כלל תרגום ואכמ"ל, ובכתב יד זה יש בו תרגום לברכת כהנים

29 וכן הוא בסידור כת"י שראה שד"ל (אוהב גר עם' 51 הע' 152) וקרוב לוודאי שהוא סידור מנהג רומניא. 30 וראה אוהב גר עם' 51 הע' 152 שיש דפוסים שהיה כתוב בהם קאים ונמחק ע"ש. וטעון בדיקה אחריו. 31 ראה עוד מה שכתב בזה מהר"ר יחיא קורח זצ"ל בחיבורו מרפא לשון:

ה' ימלך לעלם ועד. ה' מלכותיה לעלמא ולעלמי עלמא. כ"ה נסת"י. וקצת מהמחזיקים בגי' קדמונינו נ"ע מתרגמים כן, דלא כנ"א ה' מלכותיה קאים. וכתב מהרי"ץ ז"ל בסידור, שמלת קאים היא שפת יתר ולא גרסי לה בכל התרגומין הקדמוניות, ולא בתכאליל ובסידור הרמב"ם ז"ל. ועוד ראיתי בספר נתינה לגר שהחכם שד"ל הקשה על נוסחא זו, כי מלכות הוא לשון נקבה, וזה ודאי שאלו היה התרגום כן היה לו לומר ה' מלכותיה קיימא בלשון נקבה. אבל הסיבה שהולידה מלת קאים נראה שהוא מפני נגינת הטפחא, שלא יתכן להטעימה במקומה בתיבת מלכותיה, שלא יהיה הלשון מגומגם, דמשמע שה' הוא מלכותו. ולזה נתחכמו להוסיף מלת קאים, אבל לא דקדקו בין לשון זכר לנקבה, כי מאת ה' היתה נקבה להודיע לדורות שאינה מעיקר התרגום. ואמנם אצלינו מצאו תיקון לזה להסמיך מלכותיה לעלמא, והיסבו נגינת הטפחא בתיבת לעלמא. ולכך לא גרסינן לעלם כנ"א. ועתה בא וראה מה בין מלכי צפון לזקני דרום, דלפי גירסתינו התרגום מתוקן בלי תוספת ולא מגרעת. ולענין פירוש התרגום פשוט שהוא לשון שבח והודאה לשי"ת, שמלכותו מלכות כל עולמים. וכן היא כוונת אנשי כנסת הגדולה בפירוש פסוק זה שתיקנו בברכת קרית שמע דערבית, מלכותך ה' אלהינו ראו בניך על הים יחד כולם הודו והמליכו ואמרו ה' ימלוך לעולם ועד. וכן היא כוונת התנא בסוף פרק קנין תורה, כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא בראו אלא לכבודו, שנאמר כל הנקרא בשמי וגו', ואומר ה' ימלך לעולם ועד. ותימה על הרמב"ן ז"ל שכתב שלא הבין דעת אונקלוס בזה, והלא זה היא דעת אנשי כנסת הגדולה וכל החכמים. ומ"ש במדרש רבי יוסי הגלילי אומר, אלו אמרו ישראל על הים ה' מלך עולם ועד, לא היתה אומה שולטת בהם לעולם. נראה שאין כוונת רבי יוסי אלא על הלשון שאמרוהו בלשון עתיד, או דלית ליה שיש בינוני בלשון עתיד, כמו אז ישיר משה, לא ימיש עמוד הענן, שאם לא כן היאך תיקנו אנשי כנסת הגדולה לומר פסוק זה בכל לילה, ובכל יום גם כן אומרים בקדושה ימלוך ה' לעולם וגו'.

32 סופר זה עמדו לנגד עיניו כתבי יד חשובים מאד כגון כתב יד של רגמ"ה ורבינו שמעיה ועוד, והוא משתמש בהם בדייקנות ראויה לציון.

33 ובדק שם עוד שמונה מקורות וליתא בהו והבאתים כל אחד במקומו.

המועתק כנראה מדפוס ליסבון ואילך). a הוא כ"י אשכנזי (לפי הכתוב בקטלוג הספרייה הלאומית) משנת ד'תתקמט. b ו-g- הן שתי מהדורות מקראות גדולות של בומברג בוונציה, הראשונה (בשנת רעז) והשנייה (רפד-ה) ושניהם לפי מסורת יהודי אשכנז.

בכת"י c המובא אצל שפרבר הנ"ל, שהוא כת"י אשכנזי מהמאה הי"ג, בינוני במעלתו, אין 'קאים' וכן אינו למשל בכתב יד פרמה 2003, אשכנזית, שנת ה'ע"א (1311). אבל בחומש כת"י שמשון הסופר וכן בחומש אשכנזי עם תרגום אונקלוס מהמאה הי"ג או הי"ד, כ"י מינכן 2, יש 'קאים' (תודתי להרב לוי יצחק חריטן על חלק מנתונים אלו).

נמצא שבמסורת התרגום בארצות: בבל (כת"י וטיקן 488; כת"י לייפציג 1); תימן (עדות מהרי"ץ וכן בכל התאג'); איטליה (דפוס סביוניטה); ספרד (דפוס ליסבון ואישאר). אין זכר ל'קאים'.

ואך ורק במסורת אשכנז מציאנו בשלשה כתבי יד ובעקבותיהם בדפוס ונציא. אבל גם באשכנז עצמה בשני כתבי יד קדומים (בכת"י c אצל שפרבר וכת"י פרמה 2003) חסר 'קאים', והוי ליה עדות מוכחשת, וודאי יש לנו לילך בתר ארבע מסורות קדומות שבהם כולם לא גורסים תיבה זו.

הקושי הדקדוקי, והשערה על היווצרות הנוסח המוקשה

ונוסף לכל זה שנוסח זה קשה מאד מבחינה דקדוקית, ש'מלכות' הינה לשון נקיבה ולא יכון עליה לשון 'קאים', כמו שהקשה היעב"ץ, וכן הרגישו בזה חכמי רומניא וכו"ל, [ובלחם ושמלה נדחק בזה מאד]. ולכן ניתן להגיע למסקנא ברורה שנוסח זה אינו נוסח מקורי אלא שבאיזה שהיא תקופה היו כאלו שהוקשה להם הלשון "יי מלכותיה לעלם ולעלמי עלמא" שאינו מפורש מה נעשה עם מלכותו לעלם ולכן הוסיפו לתוספת ביאור 'קאים'³⁴, אלא שהמגייה הזה נעלם ממנו ש'מלכות' הינה לשון נקיבה ותו לא מידי.

על גירסת הרמב"ן והרד"ק

עוד רגע אדבר דהנה מו"ר הגר"מ מאזוז שם, כתב שאין למחוק נוסחא זו לגמרי שכן ברד"ק (ישעיה פרק ו פסוק ג) וברמב"ן (פרשת בשלח טו יח) גרסו תיבת 'קאים' [וקדמו בטענה זו הר"י צוברי בחומש פרשה מפורשה כאן].

וז"ל הרד"ק (ע"פ דפוס שונצינו רמ"ו): "ומה שאמר קדיש לעלם ולעלמי עלמא רוצה לומר לאורך זמן כן היה וכן יהיה לעולם ועד, וכן תרגם אונקלוס ה' ימלוך לעולם ועד ה' מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמא", אמנם מצאתי בס"ד ברד"ק דפוס ואדי אלחגארה משנת רמ"ב³⁵ שאיתא שם כן בלא תיבות "ה' מלכותיה קאים" ובאמת הרד"ק לא עסיק אלא בפירוש תיבות "לעולם ועד".

והנה צילום
 שקיף שלם ה'על יונה עזר קיז כעלם ובעלמי עלמי רל לנר זמן כן היה וכן יהיה לעלם
 ועד וכן ית' ונעלם לא ימלוך לעלם ועד לעלם ולעלמי עלמי וחסם המורי כתב כן: וקמא הוא
 מי שקיף נקדש ומחמם מזה תאות ל' מזה מזהות הכחמים ואם יקרא זהו דרך העכרה

הועתק על ידי אוצר החכמה

34 ונראה לענ"ד שמתחילה נוסף כן רק בנוסח התפילה לתוספת ביאור [כדרך הרבה קדמונים להגיה בנוסח התפלה לצחות הלשון ואכמ"ל] ורק אחר כך בשיגרא דלישנא העתיקו חלק מן האשכנזים לנוסח התרגום גופיה ודוק היטב.

35 ודפוס זה יותר מדויק דאיתא שם לעיל מינה: "ויונתן תרגם קדיש בשמי מרומא בית שכתניה" כמנהג פרובנס מקום הרד"ק (כגון כת"י פריס 590 עמ' 59 בהמ"ל 4601), ואילו בדפוס שונצינו נוסף 'עלאה' כמנהג אשכנז המאוחר עיין לעיל ליד הע' 18.

ולגבי דברי הרמב"ן: "ואונקלוס נתיירא ממנו בעבור שהמלכות לאלהים היא לעולמי עד, ולפיכך עשאו לשון הוה ה' מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמאי, כדרך מלכותך מלכות כל עולמים (תהלים קמה יג). ולא הבינתי דעתו בזה, שהרי כתוב יהי כבוד ה' לעולם (שם קד לא), וימלא כבודו את כל הארץ (שם עב יט), יתגדל ויתקדש, יאמן ויגדל שמך (דהי"א יז כד). ויתכן שטעמם כסוד הברכות". הנה עיקר דברי הרמב"ן שייכים גם לנוסח 'מלכותיה' שגם הוא לשון הוה דבלשון עתיד הול"ל 'ימלך' (י' חיריק, מ' שוא, ל' פתח) כדרך התרגום לתיבת 'ימלוך' בכל מקום (כגון שמואל א פ"ח ט), וממה שלפנינו (וכן בדפוס רומא ר"ל בערך) ברמב"ן איתא 'קאים' אין ראייה כיון שיתכן ששינוהו המדפיסים האשכנזים באיטליה לפי הרגל לשונם בתפילתם, ומצאתי בס"ד שהחסיד יעב"ץ בספר יסוד האמונה (לבוב ת"ר דף ז ע"ב; פיוטרקוב תרע"א עמ' 14) שהעתיק רוב לשון הרמב"ן, ושם הן בהעתקת דברי הרמב"ן והן בדברי עצמו שם ליתא 'קאים'.³⁶

והנה צילום מספר יסוד האמונה לחסיד יעב"ץ

יסוד האמונה
 שכתבתי וכלל דברי דבריו:
ועוד כתב הרב ז"ל לא ידעתי למה נתיירא אונקלוס שכתב ה' מלכותיה
 שהרי כתב ימלוך ה' לעולם יהי כבוד ה' לעולם והי"ל בכוונת
 אונקלוס שהניח הפסוק: כפשוטו כאשר ברשמי ולא כד' הוצרך להבדיל בינו
 ובין הנאמר בנבואה כי זה נאמר ע"ד המופת וכיון שכן מעתה נחבאר כי
 מלכותיה לעלם ולעלמי עלמאי עלמאי וכלל נחבאר לנו בחוש וכמו שכתבתי ועוד
 כי ראוי הכל את ה' הגדולה ושוררו ולא נשאר בפק כלל באמונה והוא אות
 ממה שיהיה לעתיד לבא וכמ"ס ז"ל אז יסיר והגיעה השעה לגלות לך כול
 הקדושה כמנן שביאר יונתן ב"ע קדיש בשמי מרום בית שכינתי שרמנו לכל
 מה שאמרנו כי בג"פ שנאמר קדוק ביאר ה' לנשוא יסודו אלם האחד שהוא ה'
 אמר קדיש בשמי מרום בית שכינתי וכבר ביארתי בסימן דל"ך נחבאר
 לפרעה כי היה לעולם מחדש אבל נשאר להסתפק אלם היה משגיח לארץ ולזה
 הוצרך לומר בסימן ה' כי אלם ה' בקרב הארץ ולכ"א נבאר השרש האחד
 קדיש בשמי מרום בית שכינתי ועל היסוד הב' אמר קדיש על ארעא עובד
 גבורתיה שהשגחתו הגיע עד לארץ שלא כדרך הכופרים האומרים עובד ה'
 את הארץ ועל השורש השלישי אמר ה' מלכותיה לעלם ולעלמי עלמאי
 והוא אחדותו וכליותו ראה איך ביאר הכתוב כוונת יונתן ב"ע ה' לבאות

הועתק על ידי אוצר החכמה

ולאחר מכן יגעתי ומצאתי שכן הוא להדיא ברמב"ן כתב יד ספרדי מהמאה ה"ט-ט"ז³⁷

יש מקדש לעשה ועל עול
 ויהי יי' למלך על כל קדש
 חסידים כחלשות שכינת ה' אלם קדש לעלמי עד
 שכן קדש יי' חלשות לעלם ולעלמי עלמאי
 ולא קדש ועל עול יי' חסידים כחלשות שכינת ה' אלם קדש לעלמי עד

36 וכן אינו בפירושו החסיד יעב"ץ לתהילים סוף פרק מה שהועתק בספר ילקוט פירושים של הרב שמואל אדלר עמ' תרה.

37 השייך לספרייה הלאומית של רוסיה, סנקט פטרבורג, רוסיה Ms. EVR I 45.

בענין נוסח 'לעלמא'

אגב ברוב הנוסחים המזרחיים הנוסח הוא "לעלמא". כן הוא בנוסח רס"ג, תימן, חלק מפרס (כן בכפא וסין הנ"ל שמוצאם מפרס), אר"צ, בגדד, ובסדור רשב"ן כתב יד וטיקן הנ"ל, ובספר הנר הנ"ל (ברמב"ם אין פיסקה זו)³⁸, ובקטע הגניזה המובא במדור הצילומים. אבל בחלק מפרס (שני כתבי היד הפרסיים ממש הנ"ל) הנוסח הוא: 'לעלם', וכן בכל הוא בכל הנוסחים המערביים (אשכנז ספרד פרובנס צפ"א רומא רומניא).

וכן "לעלמא" בנוסח הקדיש ("יהא שמיא רבא מברך לעלמא ולעלמי עלמיא") בסדור רס"ג, ובסדור רשב"ן כתב יד וטיקן, וברמב"ם (ותימן הישן, עיין סדור הרמב"ם) ובפרס בשני כתבי יד³⁹ ובאר"צ (כת"י אוקספורד וסינסינטי) ובקטע גניזה שהביא פליישר באסופות ז' עמ' רמ. אבל במערביים (אשכנז ספרד פרובנס איטליה רומניא צפ"א) 'לעלם', וכן בבגדד (לפני ישתבח וכן אחר ובא לציון) ובפרס כת"י אחד.⁴⁰

ונראה שהנוסח המקורי הוא "לעלמא", וכמו ברס"ג שנוסחו בדרך כלל הוא המקורי, ואף שבדרך כלל א' בסוף תיבה בארמית הוא במקום ה' הידיעה וכאן לא שייך עניין זה, מ"מ כידוע שיש הרבה מילים בארמית של האונקלוס שבאים תמיד בא' בסוף תיבה אף כשאינם לצורך היידוע. ומ"מ שינו מאוחר יותר את הנוסח ל"לעלם" כנראה משום שלא יתפרש בטעות כה' הידיעה ולפי"ז בהכרח הכוונה "לעלמא ולעלמי עלמיא" בעולם הזה ובעולם הבא, ובאמת הכונה 'לעולם ועד' כמו 'לנצח', ולכן העדיפו לשנות ל'לעלם' שהוא לשון ברור שאי אפשר לטעות בו ודוק.

סיכום

- א. הנוסח הספרדי הקדום היה ללא תיבת 'קאים' (ואין על זה גילוי מפורש מהאריז"ל וכמו שנתבאר).
- ב. כן היה גם הנוסח האשכנזי הקדום כמבואר בסדור הרוקח ובמנין התיבות שלו [וכן משמע בסדור חסידי אשכנז], וכן הוא נוסח התימנים (בלדי) עד היום, וכן הוא נוסח רע"ג רס"ג ורשב"ן וספר הנר, וכן הוא נוסח ארבע נוסחאות נוספות (איטליה, צפ"א הקדום, אר"צ הקדום, בגדד). סך הכל עשר נוסחאות.
- ג. נוסח 'קאים' היה קיים רק בחלק מפרובנס (ומשם לצרפת ורוב אשכנז) וכתב יד אחד מאוחר מפרס [לעומת שלשה אחרים קדומים יותר], וברומניא מצאנו נוסח שלישי 'קיימא'.
- ד. בכל התרגומים העתיקים (מבבל ותימן ואיטליה וספרד) חסר 'קאים', מלבד בחלק מן התרגומים האשכנזיים.
- ה. הנוסח 'קאים' קשה מאד על פי הדקדוק וכאשר הקשה היעב"ץ [וכבר הרגישו בזה חכמי רומניא הקדמונים ושינו ל'קיימא'].
- ו. ברמב"ן וברד"ק לפנינו הגירסא בהם 'קאים', אך הוא טעויות מעתיקים כאשר הראנו ממקורות עתיקים.
- ודי בכל זה לקבוע שהספרדים (וכן האשכנזים) יש להם לחזור לנוסחם הקדום ללא תיבת 'קאים' שהוא גם הנכון ע"פ הדקדוק ומסורת רוב הראשונים והנוסחאות.

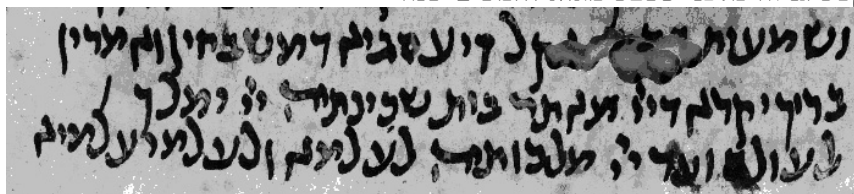
38 וכן ברוב נוסחאות התרגום (ובספר של שפרבר לא הביא בזה שינוי) ולא בדקתי זאת לעומק, וכן בתרגום יונתן נביאים מיכה פרק ד פסוק ה.

39 כת"י ניו יורק, בהמ"ל 5432, ס' 37176, מאה ט"ז. וכת"י לונדון הספריה הבריטית גסטר OR. 10576 ס' 7399. מאה ט"ז-י"ז.

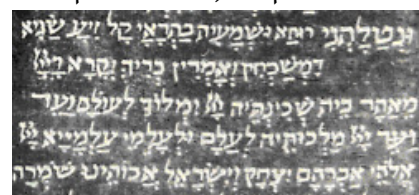
40 כת"י ניו יורק, בהמ"ל 4522. ס' 25424. המאה הט"ז. ההדירו שלמה טל, 'נוסח התפלה של יהודי פרס', מכון בן צבי, ירושלים תשמ"א.

מדור צילומים (תיאור המקור מעל כל תמונה)

קטע גניזה מלפני כשבע מאות וחמשים שנה⁴¹

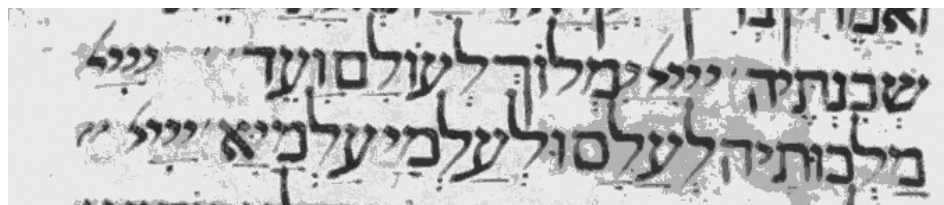
נוסח צפ"א הקדום (כת"י רומא קזנטזזה 3085, מהמאה ה"ו בערך)

נוסח אר"צ הקדום (כת"י מהמאה ה"ד, אוקספורד 1146 ס' 16710)

אחריו קול דעש גדול ברוך כבוד יי' ממקומו
ונטלנו רוחא ושמענו בתר'י קל גיב
פגיא דמשבחין ואמרין בריך יקרא דיי' ^{נניא}
מאתר בית שכינתיה יי' ימלוך לעולם
ועד יי' מלכותה לעלמא ולעלמי עלמין
יי' אלהי אברהם יצחק וישעק אבותינו שמר

סדור ספרדי מאה י"ד פריס 591 עמ' 56

סדור ספרדי כת"י בהמ"ל 4674 ס' 25577 מהמאה י"ד-ט"ו

יְמַלְכוּתֵהּ לְעַלְמֵי עֲלַמִּיָּא
יְיָ אֱלֹהֵי אֲבֹרָהִם יִצְחָק וְיִשְׂרָאֵל
אֲבוֹתֵנוּ שְׁמֵרָה וְאֵת לְעוֹלָם לְיָעַד

41 מספריית אוקספורד .heb.E.39/179

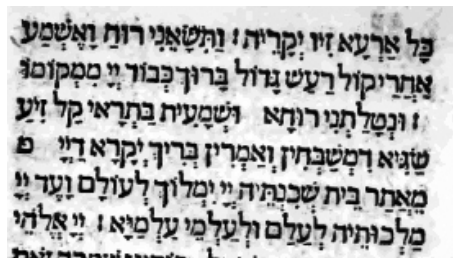
סדור ספרדי ליסבון ר"נ

סדור ספרדי שנדפס בנאפולי ר"נ

וְיִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד יְיָ מַלְכוּתָהּ לְעוֹלָם

סדור ספרדי ונציא רפ"ד שעליו מבוסס שער הכוונות להאר"י

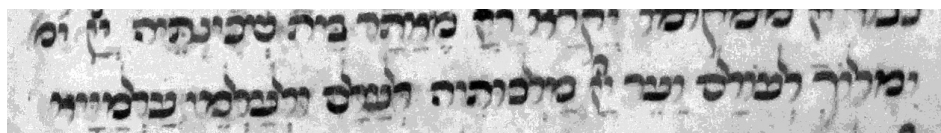

סדור איטלקי שונצינו רמ"ו

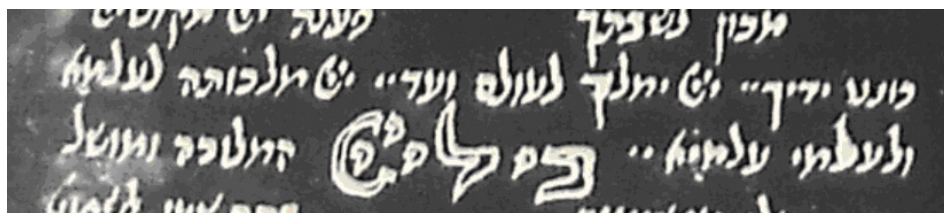
כבוד יל כמקובל. ונטלתני רוחא ושמעית בתרי קל זע שגיא דמשבחין
יקרא דיל מאתר בית שכינתה יל ימלוך לעולם ועד יל מלכותה לעולם
יל אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו שברה זאת לעולם ליער מחטבות

הועתק על ידי אוצר החכמה

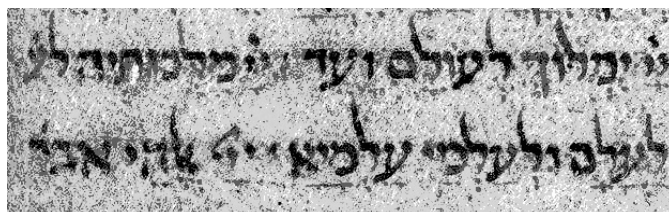
סדור איטלקי לכל השנה כת"י משנות הק'. ירושלים - ספריית אדמו"ר מסטולין קרלין
שליט"א, מס' 893.

סדור בגדד ב'אז ישיר'.

סדור פרובנס כת"י פריס, Mrs. hebr. 636, מאה י"ג, דף 84

★ ★ ★